

התיק לספר תורה ותולדותיו

איריס פישוף

ברכה יניב, מעשה חושב – התיק לספר תורה ותולדותיו. ירושלים: מכון בן-צבי ואוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח. 267 עמודים.

הופעתה של מונוגרפיה מקיפה בתחום תולדות האמנות היהודית הינה תופעה מבורכת ומשמחת ביותר. מאז הופעת המונוגרפיה הקלסית של מרדכי נרקיס על מנורת החנוכה, בשנת 1939, לא זכינו לעבודה מקיפה ומעמיקה שמתמקדת בסוג אחד של חפצים מתחום האמנות היהודית. אמנם יצאו לאור מספר ספרים חשובים העוסקים בכתבי יד מאוירים, ודי אם נזכיר את מפעלו של בצלאל נרקיס בתחום כתבי היד העבריים המאוירים, או את פירסומו של שלום צבר על כתובות מצוירות, אך דווקא התחום של תשמישי קדושה לא זכה עד כה למחקר מסכם, וספרה של ברכה יניב הוא ללא ספק עבודה חלוצית, שיש לקוות כי תביא בעקבותיה מחקרים נוספים מסוגו. בהקדמה אנו מתברשים כי בכוונת המחברת לפרסם כרך נוסף שידון במעיל לספר התורה ובאביזריו. בכרך שפורסם עתה מתמקדת יניב בתיק העץ הגלילי או המנסרת, הנפתח בחזיתו, והממשש לאחסון ספר התורה. החיבור עוסק אפוא באותן קהילות שבהן היה מקובל לארוז את מגילת ספר התורה בתיק, כלומר קהילות האגן המזרחי של הים התיכון וקהילות המזרח. במרחב זה קיים גיוון רב בצורת התיקים ובעיטוריהם האופייניים, והדיון נחלק לפרקים העוסקים בתיק לתורה בקהילות השונות: בתימן ובהודו, בקהילות בבל ופרס, בעיראק, ובקהילות הים התיכון; וכן בסוריה, לבנון, מצרים וארץ ישראל. בספר באים תיאורים מפורטים של התיקים ואביזריהם, והוא מתבסס על מפעל התייעוד של המרכז לאמנות יהודית שבאוניברסיטה העברית בירושלים. מפעל חשוב זה עוסק בתייעוד תשמישי קדושה בבתי כנסת בארץ ובתפוצות, ואין ספק כי ללא עבודת השדה המקיפה שעשו סוקרי המפעל, לא אפשר היה לערוך את הכרך שבו אנו עוסקים. גם חלק ניכר מהצילומים הרבים שמאירים את הספר, מקורו בסקר בתי הכנסת, וערכם התייעודי ההיסטורי של הצילומים עצום, והמלאכה היא בבחינת הצלה ושימור של מסורות הולכות ונעלמות. משום כך גם עצם פירסום החומר התייעודי העשיר, והצילומים בפרט, הינו חגיגה לחוקרים, לאוצרי המוזיאונים, לאספנים, ולקהל המתעניין במורשת התרבותית והאמנותית היהודית.

מלאכת המיון שעשתה המחברת בעיבוד החומר העשיר והמגוון שנאסף ראוי להערכה. היה עליה להתמודד בפעם הראשונה עם מילון מונחים חדש יחסית, ועם מתודולוגיה שתתאים לאירגון שיטתי ובהיר של החומר המורכב. בספר ארבעה שערים. בשער הראשון פרק מבוא, הדין בתולדות התיק לספר התורה בעת העתיקה ובימי הביניים. בשער זה באים גם דיונים בדגמים השונים של תיק הספר, והם נחלקים על פי חלוקה אזורית. השער השני מוקדש ללוחות, ובו מבחר מייצג של תיקים לספר תורה ואביזריהם. הטקסטים המלווים את הלוחות תיאוריים בלבד, וחבל מאוד שאינם כוללים

הרחבה קצרה, שיש בה יותר מתיאור טכני ויבש. הוספת דיון קצר, העוזר למקם את הדוגמה הנדונה והמאיר פרט או היבט המיוחד לה, היה תורם לקורא הבלתי מקצועי, שאינו קורא בעיון את הדיון המפורט המצוי בפרקים הרלבנטיים, ומסתפק בעיון בלוחות הנאים ובכותרות הצמודות להם. לדוגמה, המעיין בלוח י"ט ובתיאור התיק מתוונס לא יהיה מודע לסגנון האירופי של הדגם, אם לא יקרא את הדיון בתיק זה, הנמצא בעמוד 110. גם המעיין בלוח כ"ט ובתיאור התיק מוונציה יאלץ להסתפק בהפניה לקניית למאמרה של אורה שורץ-בארי, המופיע בהערה שמן הסתם לא יטרח הקורא לחפשה. אמנם, במקרים אחדים, כמו למשל בלוח כד:3, זוכה הקורא בהרחבה, המספרת כי קטעי הרקמה של המעטפת נגזרו מבגד חגיגי שלבשה האשה היהודיה, ויצא נשכר. השער השלישי מביא קובץ מוער של כתובות הקדשה, והוא ללא ספק קורפוס רב ערך לחוקר. יותר מתייעוד התיקים ולימוד הנוסחים האופייניים לאזורים השונים, מהווה קובץ זה מקור היסטורי ומאגר של שמות אנשים וקהילות. גם בשער הרביעי, הכולל רשימות ומפתחות, ימצא המעיין תועלת רבה.

הדיון בפרק המבוא בהתפתחות צורת התיק בעת העתיקה ובימי הביניים, רחב במיוחד. השאלה כיצד נהגו לארוז את מגילת הספר בעולם היווני-הרומי נדונה בפירוט רב. המחברת מסתמכת בעיקר על מקורות ספרותיים עבריים מן המשנה והתלמוד ועל המקורות הקלטיים, וכן על מקורות חזותיים מן העולם הלא יהודי. בהיעדר ממצאים יהודיים חזותיים מן העת העתיקה, היא מסתייעת בממצאים מאוחרים, ומקיישה מן המאוחר למוקדם. היא דנה בצורתו של ארון הקודש ובהשפעתו על אריזת ספר התורה, ואת אריזת ספר התורה בתיק עץ היא קושרת עם עיצוב ארון הקודש כגומחה. ההנחה משכנעת לכשעצמה, אולם דומה כי השיחזור של תיק לספר תורה בגומחת ארון הקודש של דורא אירופוס, כפי שנעשה בתמונה מס' 7 בעמוד 23, הוא נועז מדי.

בהמשך בא פרק הדן בתיק לתורה בתימן ובהודו, המתאפיין בג שטוח. התיק התימני מצופה באריג או מצויר בדגמי עיטור צבעוניים, ומכוסה במטפחות ובמעטפת אריג במשחק של צבעים מנוגדים. דיון מיוחד מוקדש לתיק העדני, שנבדל מהתיק התימני בכך שיש לו כתר תורה מכסף, ואשר צורתו מזכירה את הכתר דמוי השמשייה של שליטי הודו. בהמשך מתואר גם התיק הקוצ'ני, שלמרות צורתו הגלילית (ולא מנסרתית כמו התיק התימני), שייך ללא ספק לטיפוס התימני הקדום. עדות לקשרים בין יהודי קוצ'ין (שעל חוף מלֶבֶר) לבין יהודי הודו מצויה כבר בתעודות הגניזה הקהירית. פרק נוסף עוסק בתיק לספר תורה בקהילות בבל ופרס, אשר מזכיר אף הוא מסורת קדומה. עניין זה בולט במיוחד בצורת כתר התורה של תיקים אלה, המשקפת, לדעת המחברת, יצירה יהודית-בבלית מסוף תקופת הגאונים; היא מניחה כי האמנים היהודים הכירו את הכתרים הססניים. על פי הצעתה, בתחילה עוצב כתר התורה הבבלי-הפרסי בנפרד מהתיק, ובשלב מסוים חובר לתיק, ונחצה לאורכו. המחברת ממשיכה ודנה בצורת הכתר האגסי הקטן, ובתהליך התפתחותו לזוג כתרים שטוחים. כל זה מלווה באיורים וברישומים מאירי עיניים.

תיקי התורה מעיראק ומכורדיסטן העיראקית זוכים לפרק נפרד. מעמדה של בגד כמרכז לכתובת ספרי תורה ולייצור התיקים לתורה הביא לתפוצת התיק הבגדי האופייני, ברחבי עיראק ובקהילות כורדיסטן העיראקית. בפרק זה הרחיבה המחברת בניתוח דגמי העיטור של לוחות הכסף שציפו את התיקים, וכתובות ההקדשה שעל הלוחיות הפנימיות של הכתר. בהמשך הפרק באה סקירה של התיק מהטיפוס הבגדי בפזורת

יהודי עיראק בפרס ובהודו. כאן מוזכרת התופעה של ייצור חלק מן התיקים הבגדיים־היהודיים בסין, כפי שמעידות חותמות הכסף באותיות הסיניות.

התיק לספר התורה בקהילות הים התיכון מאופיין בכך שהעטרה מופיעה על גוף התיק, כחלק ממנו. עטרה זו משקפת בצורתה כתרים ים תיכוניים מימי הביניים. בפרק נסקרים תיקים מתוניסיה ומלוב המעוטרים בציורים ובגילופים ואף מצופים בלוח כסף. לקבוצה זו שייכים גם התיקים שבקהילות הרומניוטים ואף התיק שבקהילה הלוונטינית שהיתה בוונציה. בדיון זה בחרה המחברת להזכיר את התיק השומרני שנוצר בדמשק (עמ' 105 ותמונה 80), וזאת משום שרידי העטרה בדגם השושן שבראשו. אולם דומה כי מן הראוי היה לדון בתיק זה בפרק הבא, המוקדש לתיק שבסוריה, לבנון, מצרים וארץ ישראל. תיק שומרני אחר מתואר אמנם בהרחבה בלוח ל"ה, בסמוך לתיקים מארץ ישראל. יניב מתארת את מוטות האחיזה היוצאים מתחתית התיק השומרני, אולם אינה מתייחסת לתכונה מיוחדת זו; כך גם חסר איזכור ותיאור התיק הקראי לתורה, שגם לו מוטות תחתיים.

רשימת התמונות כוללת מידות, חומרים וטכניקות ואת מיקומו של החפץ. מידע זה חשוב במיוחד לחוקרים ולאספנים, וטוב שהופרד מן הכותרות הכלליות לתמונות, המיועדות בעיקרן לקורא הבלתי מקצועי. עם זאת, בלוחות (להבדיל מן התמונות) מובא כל המידע, כולל מקום הימצאו של החפץ, בסמוך לתמונה עצמה, ולא ברשימה נפרדת. עובדה זאת עלולה לבלבל את הקורא, והיא איננה "ידידותית למשתמש". מן הראוי היה להקפיד על עידכון המידע הנוגע למקום הימצאו של החפץ: ברשימת התמונות לא מצוין כי התיבה מצנעא נמצאת היום במוזיאון ישראל בירושלים (תמונה 17). מדי פעם מורגש גם חסרונו של מגיה ובספר נפלו טעויות, כגון החלפת ההפניות למספרי התמונות 94 ו־94א, או תאריך שגוי בעמוד 204 (צ"ל תקט"ז ולא תקט"ו). רשימת האוספים וקיצוריהם, מילון המונחים, הביבליוגרפיה המקיפה והמפתחות החותמים את הספר, כולם רבי ערך למשתמש ולחוקר הרוצה להעמיק. להנאה הרבה מן הספר תורם ללא ספק העיצוב היפהפה של אורה יפה, שהקדישה מחשבה רבה והפגינה טוב טעם בכל פרט, למן עיצוב הדף, שילוב תמונות הווי לאווירה, שילוב הרישומים וצילומי הפרטים, ועד לעיצוב העטיפה.

לפנינו ספר חשוב, המביא סקירה מקיפה של פריט ייחודי ורב עניין הנפוץ בקהילות יהודיות רבות. יש לברך את המחברת ברכה יניב, את מכון בן־צבי ואת אוניברסיטת בר־אילן, על שחברו יחד והוציאו לאור חיבור זה, שיתפוס מקום של כבוד על מדף ספרי האמנות היהודית.